

ТВАРИННИЦТВО НА АНТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ АДЖИГОЛ-І

О. П. Журавльов, В. І. Яковенко

У статті на підставі остеологічних матеріалів подано характеристику свійських тварин і тваринництва загалом на античному поселенні Аджигол-І.

У 1982 р. периферійним загonom Ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. Б. Буйських було проведено розкопки античного поселення Аджигол-І (Миколаївської обл., Очаківського р-ну) Ольвійського полісу. Основні результати, отримані при дослідженні остеологічних матеріалів з цього поселення, і будуть наведені в цій статті.

На даний час ми маємо більш-менш повні дані кісткових решток лише одного архаїчного поселення Ольвійського поліса — Чорноморці-ІІ¹. А без таких даних по окремих поселеннях неможливо розв'язувати проблеми скотарства і сільського господарства взагалі для античних поселень Нижнього Побужжя. Цим і пояснюється актуальність і необхідність даної статті.

Видовий склад тварин, встановлений на підставі дослідження остеологічного матеріалу, наведено у таблиці. Крім того, було знайдено невелику кількість кісток риб і птахів, визначити які не вдалося. На підставі таблиці можна зробити висновок, що населення досліджуваної пам'ятки розводило всі основні види свійських тварин, характерні для скотарства тих часів на цій території. Наведемо їх характеристику.

Таблиця. Видовий склад ссавців з античного поселення Аджигол-І

Вид	Кістки		Особини		
	абс.	%	абс.	%	
1. Свійські					
Бик	Bos taurus L.	778	49,68	14 (4/2)*	
Вівця та коза	Ovis aries L. et Capra hircus L.	383	24,46	19 (7/3)	36,54
Свиня	Sus domestica G.	80	5,11	6 (4/-)	11,54
Кінь	Equus caballus L.	69	4,41	5 (3/-)	9,61
Собака	Canis familiaris L.	253	16,16	6 (2/-)	11,54
Кіт	Felis catus L.	3	0,19	2 (1/-)	3,85
Разом		1566	100,00	52 (20/5)	100,00
2. Дикі					
Лисиця	Vulpes vulpes L.	2	50,00	1	50,00
Тур	Bos primigenius Bojan. ?	2	50,00	1	50,00
Разом		4	100,00	2	100,00
3. Співвідношення між свійськими та дикими					
Свійські		1566	99,75	52	96,30
Дикі		4	0,25	2	3,70
Разом		1570	100,00	54	100,00
4. Співвідношення між вівцями та козами					
Вівця	Ovis aries L.	39	81,25	9 (-/3)	75,00
Коза	Capra hircus L.	9	18,75	3	25,00
Разом		48	100,00	12 (-/3)	100,00

* У дужках тут і далі подано число молодих/напівдорослих особин.

Бик свійський. Цьому виду належала основна кількість кісток в остеологічному матеріалі з Аджиголу-І. Було знайдено 4 рогових стрижні, 63 мозкові частини черепа, 19 лицьових, 20 верхніх зубів, 11 нижніх шелеп, 14 нижніх зубів, 132 хребці, 190 ребер, 53 лопатки, 28 плечових кісток (з них у чотирьох ще не приросли епіфізи, тобто вони належали молодим тваринам), 24 променеві та ліктьові (у 4 ще не приросли епіфізи), 12 п'ясткових, 25 тазових, 28 стегнових (у 6 ще не приросли епіфізи), 38 великогомілкових (у 4 ще не приросли епіфізи), 15 таранних, 11 п'яткових (у 1 ще не приріс епіфіз), 2 центральні, 3 наколінки, 10 інших суглобових кісток, 18 плеснових (у 2 ще не приросли епіфізи), 8 метаподіїв (у 3 ще не приросли епіфізи), 29 перших, 14 других (у 2 ще не приросли епіфізи) і 7 третіх фаланг. Наявність практично всіх частин скелета і решток від особин різного віку дозволяє висловити припущення, що тварин розводили і забивали в районі поселення.

Через відсутність цілих черепів або принаймні їх великих уламків дати безпосередню краніологічну характеристику свійському бикові з Аджиголу зараз неможливо. Використовуючи спостереження В. І. Цалкіна², є можливість для непрямої характеристики. За його даними, для рогатих порід великої рогатої худоби процент рогових стрижнів від загальної кількості кісток свійського бика становив близько 1,35%, а для комолих — 0,3—0,6% або й нижче. На Аджиголі-І рогові стрижні становили 0,51%, що свідчить про розведення здебільшого комолих порід, властивих скіфським племенам Північного Причорномор'я (Геродот, IV, 29). Близьке значення цього показника ми маємо для остеологічного матеріалу з архаїчних шарів Ольвії та Чорноморки-ІІІ³. Це наводить на думку, що в архаїчний час на території Ольвійського поліса могли розводити одні й ті ж породи великої рогатої худоби (мова може йти саме про кілька порід, оскільки біометрична обробка даних вказує на велику мінливість ознак і значний коефіцієнт варіації). Отже, формування стад свійського бика із кількох порід (однієї скіфської, походження інших встановити важко, не виключено, що одну або декілька могли завезти сюди грецькі колоністи) на архаїчних античних поселеннях Нижнього Побужжя відбувалося однаковими або схожими шляхами.

Цей висновок підтверджує і біометрична обробка даних. Так, ширина М³ за 4 вимірами становила від 18 до 22, в середньому $20,13 \pm 1,67$ мм; довжина М₃ (7 вимірів) — від 33,5 до 39,5, у середньому $37,00 \pm 1,20$ мм, ширина його (7 вимірів) — 12,5—17,5, у середньому $15,21 \pm 0,65$ мм. Ширина нижнього кінця лопатки (5 вимірів) була від 61 до 72,5, у середньому $67,50 \pm 2,18$ мм; великий діаметр її суглобової поверхні (5 вимірів) — 52,5—62, у середньому $58,10 \pm 1,66$ мм. Медіальний поперечник блоку плечової становив за 6 вимірами 37—45, у середньому $42,08 \pm 1,39$ мм; поперечник серединного жолобу блоку (6 вимірів) — 28—34,5, у середньому $31,08 \pm 1,08$ мм; відношення останнього до ширини блоку (4 виміри) — 41,5—44, у середньому $43,63 \pm 1,20$ %. Поперечник верхнього кінця п'ясткової (5 вимірів) був від 32,5 до 42, у середньому $44,60 \pm 1,66$ мм. Ширина кульшової западини тазу (4 виміри) становила від 54 до 62,5, в середньому $58,88 \pm 3,61$ мм. Ширина діяфізу великогомілкової кістки (6 вимірів) становила від 34 до 43, в середньому $39,42 \pm 1,80$ мм; ширина нижнього кінця (7 вимірів) — 57—66, в середньому $62,93 \pm 1,93$ мм; поперечник нижнього кінця (5 вимірів) — 43,5—49, в середньому $47,00 \pm 1,37$ мм; відношення поперечника до ширини нижнього кінця (5 вимірів) — 71—79,5, в середньому $74,00 \pm 1,59$ %. Зовнішня довжина таранної (11 вимірів) була від 58 до 69, у середньому $63,77 \pm 0,75$ мм; внутрішня довжина (11 вимірів) — 52—63,5, у середньому $58,36 \pm 1,02$ мм; ширина верхнього кінця (11 вимірів) — 38,5—47, у середньому $42,68 \pm 0,94$ мм; ширина нижнього кінця (11 вимірів) — 37,5—50,5, у середньому $43,05 \pm 1,02$ мм; відносна ширина нижнього кінця (11 вимірів) — 61,5—73, у середньому $67,41 \pm 1,23$ %. Ширина на рівні вінцевого відростку п'ясткової (5 вимірів) становила від 37,5 до 46,5, у середньому $43,70 \pm 2,65$ мм; поперечник на тому ж рівні (5 вимірів) — 43,5—50, у середньому $47,70 \pm 1,22$ мм. Повна довжина двох плеснових була 218,5 і 223 мм; у середньому 223 мм; ширина верхнього кінця (5 вимірів) — від 43,5 до 50,5, у середньому $46,10 \pm 2,17$ мм; поперечник верхнього кінця (5 вимірів) — 42—50, у середньому $45,00 \pm 2,36$ мм; ши-

рина діафізу (5 вимірів) — 25,5—28, у середньому $26,50 \pm 0,56$ мм; ширина нижнього кінця (7 вимірів) — 52—68, у середньому $56,71 \pm 2,96$ мм; поперечник нижнього кінця (6 вимірів) — 29,5—35,5, у середньому $31,50 \pm 1,00$ мм; відношення поперечника до ширини верхнього кінця (5 вимірів) — 95—101, у середньому $97,60 \pm 1,22\%$. Повна довжина першої фаланги (15 вимірів) становила від 51 до 64,5, у середньому $58,63 \pm 0,95$ мм; ширина верхнього кінця (19 вимірів) — 26,5—34,5, у середньому $29,79 \pm 0,66$ мм; поперечник верхнього кінця (21 вимір) — 29—38, у середньому $33,07 \pm 0,86$ мм; ширина діафізу (20 вимірів) — 22,5—30, у середньому $25,40 \pm 0,86$ мм; ширина нижнього кінця (20 вимірів) — 24,5—34, у середньому $28,55 \pm 0,79$ мм; поперечник нижнього кінця (20 вимірів) — 18,5—24,5, у середньому $21,33 \pm 0,40$ мм; відносна ширина верхнього кінця (15 вимірів) — 44—59, у середньому $51,17 \pm 1,30\%$; відносна ширина діафізу (15 вимірів) — 36,5—49,5, в середньому $43,27 \pm 1,29\%$; відносна ширина нижнього кінця (15 вимірів) — 41,5—56, у середньому $48,50 \pm 1,23\%$; відношення поперечника до ширини верхнього кінця (19 вимірів) — 100—124,5, у середньому $110,53 \pm 1,86\%$; відношення поперечника до ширини нижнього кінця (20 вимірів) — 69—79,5, у середньому $74,93 \pm 0,7\%$. Повна довжина другої фаланги (10 вимірів) була від 35 до 43, в середньому $39,20 \pm 1,10$ мм; ширина верхнього кінця (11 вимірів) — 24,5—32,5, в середньому $28,41 \pm 0,97$ мм; ширина нижнього кінця її (9 вимірів) — 20,5—27, у середньому $23,94 \pm 0,73$ мм; відносна ширина верхнього кінця (10 вимірів) — 68,5—75,5, у середньому $71,70 \pm 1,00\%$; відносна ширина нижнього кінця (8 вимірів) — 56,5—63,5, у середньому $60,69 \pm 1,30\%$. Довжина по передньому краю третьої фаланги (4 виміри) була від 47,5 до 61, у середньому $55,75 \pm 3,59$ мм; висота (4 виміри) — 30,5—37, у середньому $34,88 \pm 1,70$ мм; відношення другої ознаки до першої (4 виміри) — 59—64,5, у середньому $62,63 \pm 1,58\%$.

При порівнянні цих даних з аналогічними по Чорноморці-II⁴ впадає у вічі схожість у розмірах і пропорціях кісток. Але є достовірна різниця, яка встановлюється для кількох ознак, а саме: для поперечника верхнього кінця п'ясткової (критерій оцінки дорівнює +4,60, а за Г. Ф. Лакіним⁵ при $P=0,99$ достовірною вважається різниця при критерії оцінки більш ніж $\pm 2,59$), для ширини нижнього кінця таранної (+3,05), поперечника на рівні вінцевого відростку п'ясткової (+2,73), відносної ширини верхнього кінця другої фаланги (-3,00) і відносної ширини нижнього кінця її (-3,25). Таким чином, можливо на Аджиголі-I і на Чорноморці-II розводилися різні породи великої рогатої худоби.

Віковий склад стада свійського бика, встановлений за нижніми щелепами, був наступним: у однієї (6,25%) ще не прорізався M_1 (вік до 6 місяців), у однієї (6,25%) — M_2 (вік від 6 до 18 місяців), у двох (12,50%) — M_3 (вік від 18 до 28 місяців), у семи M_3 вже був (43,75%) і у п'яти (31,25%) всі зуби були постійні (вік понад 34 місяці). Отже, в наявності є всі вікові категорії, а основну кількість становили дорослі особини — 75% загального поголів'я стада. Це дозволяє зробити висновок про відсутність сезонності забою тварин, що може свідчити про цілорічне функціонування поселення Аджигол-I, а також про наявність в районі поселення хорошої кормової бази тваринництва.

Свого часу багато уваги встановленню статевого складу стада за остеологічними матеріалами приділяв В. І. Цалкін⁶. Статевий склад стада з Аджиголу-I через малу вибірку визначити майже неможливо. Відзначимо, що обидві цілі плеснові кістки з цього поселення за графіками кореляції В. І. Цалкіна⁷ належали коровам. Висота в холці їх за коефіцієнтами В. І. Цалкіна⁸ становила 116,5 і 119 см, що входить у межі мінливості тварин з античних поселень Північного Причорномор'я⁹.

Вівця свійська та коза свійська. В остеологічному матеріалі з Аджиголу-I ця група тварин (у літературі вона часто фігурує під назвою «дрібна рогата худоба») за кількістю кісток займала друге, а за кількістю особин — перше місце (табл.). Всього було визначено 383 кістки, із них 39 (1 мозкова частина черепа, 1 лицьова, 5 плечових, 8 променевих, 5 п'ясткових, 1 тазова, 1 стегнова, 2 великогомілкові, 11 таранних і 4 плеснових) належали вівці і 9 (1 ро-

говий стрижень самиці, 3 нижніх щелепи, 3 променевих, 2 п'ясткові) — кози. Якому виду належала решта кісток визначити не вдалося. Це: 5 мозкових частин черепа, 11 лицьових, 10 верхніх зубів, 28 нижніх щелеп, 9 нижніх зубів, 42 хребці, 96 ребер, 11 лопаток, 14 плечових (з них у 8 ще не приросли епіфізи), 21 променевих та ліктьових (у 2 ще не приросли епіфізи), 4 п'ясткових (у 2 ще не приросли епіфізи), 17 тазових, 14 стегнових (у 4 ще не приросли епіфізи), 33 великогомілкові (у 6 ще не приросли епіфізи), 2 таранні, 1 п'яткова, 1 суглобова, 2 плеснові (у 1 ще не приріс епіфіз), 4 метаподії (у 1 ще не приріс епіфіз), 8 перших фаланг (у 3 ще не приросли епіфізи) та 2 другі.

Через відсутність цілих черепів, дати краніологічну характеристику обом видам зараз неможливо. Уламок рогового стрижня кози належав до краніологічного типу *Capra prisca*.

Біометрична обробка даних кісток вівці з Аджиголу-I і Чорноморки-II виявила для ряду ознак істотні відмінності в їх розмірах і пропорціях. Так, ширина нижнього кінця плечової кістки (5 вимірів) у овець з Аджиголу була від 33,5 до 37,5, у середньому $35,80 \pm 0,75$ мм; ширина її блоку (5 вимірів) — 32,5—34,5, у середньому $33,50 \pm 0,35$ мм; медіальний поперечник блоку (5 вимірів) — 22,5—23,5, у середньому $22,70 \pm 0,25$ мм; поперечник серединного жолобу блоку (5 вимірів) — 16,5—17,5, у середньому $17,10 \pm 0,13$ мм; відношення третьої ознаки до другої (5 вимірів) — 67—69, у середньому $67,60 \pm 0,56\%$ і відношення четвертої ознаки до другої (5 вимірів) — 50,5—52, у середньому 50,90%. Повна довжина променевої (1 вимір) була 159,5 мм; ширина її верхнього кінця (5 вимірів) — від 33,5 до 35,5, у середньому $34,00 \pm 0,52$ мм; ширина верхньої суглобової її поверхні (5 вимірів) — 31—33, у середньому $31,70 \pm 0,40$ мм; медіальний поперечник верхньої суглобової поверхні (5 вимірів) — 16,5—19, у середньому $17,80 \pm 0,52$ мм; латеральний поперечник верхньої суглобової поверхні (5 вимірів) — 13—15,5, у середньому $13,80 \pm 0,68$ мм; відношення медіального поперечника до ширини верхньої суглобової поверхні (5 вимірів) — 52,5—61,5, у середньому $56,20 \pm 1,72\%$; відношення латерального до медіального поперечника верхньої суглобової поверхні (5 вимірів) — 71—84, у середньому $77,70 \pm 2,45\%$. Ширина верхнього кінця п'ясткової (5 вимірів) становила від 25 до 26,5, у середньому $25,70 \pm 0,38$ мм; поперечник верхнього кінця її (5 вимірів) — 18—20, у середньому $18,60 \pm 0,56$ мм; відношення поперечника до ширини її верхнього кінця (5 вимірів) — 69,5—75,5, в середньому $72,40 \pm 1,15\%$. Зовнішня довжина таранної (7 вимірів) була від 27,5 до 34, у середньому $31,79 \pm 1,30$ мм, внутрішня довжина її (8 вимірів) — 27—32,5, у середньому $30,63 \pm 0,83$ мм; ширина верхнього кінця (7 вимірів) — 18,5—22,5, у середньому $20,86 \pm 0,65$ мм; ширина нижнього кінця (7 вимірів) — 17,5—22, у середньому $20,50 \pm 0,83$ мм; відносна ширина нижнього кінця (7 вимірів) — 62,5—65,5, у середньому $64,36 \pm 0,17\%$. Повна довжина плеснової (1 вимір) становила 134,5 мм; ширина верхнього кінця (4 виміри) — від 22 до 24,5, у середньому $23,00 \pm 0,75$ мм; поперечник верхнього кінця її (4 виміри) — 20,5—23,5, у середньому $22,00 \pm 0,75$ мм; відносна ширина верхнього кінця (1 вимір) — 17,5%; відносна ширина її діафізу (1 вимір) — 9,5%; відносна ширина нижнього кінця (1 вимір) — 18,5%; відношення поперечника до ширини верхнього кінця (4 виміри) — 87—100, у середньому $95,75 \pm 3,40\%$. Порівнюючи ці дані з аналогічними по Чорноморці-II¹⁰, слід констатувати, що вівці з Аджиголу-I за розмірами плечових кісток переважали овець з Чорноморки-II (критерій оцінки для ширини блоку плечової становить +5,25; для медіального поперечника блоку — +3,31, для поперечника серединного жолобу блоку — +3,81 і для відношення медіального поперечника до ширини блоку — +4,68), а променевих кісток — поступалися ним (критерій оцінки для ширини верхнього кінця її дорівнював -3,83); ширини верхньої суглобової поверхні — -3,36; медіального поперечника верхньої суглобової поверхні її — -3,09). Можливо, на Ажиголі-I і Чорноморці-II розводили різні породи овець. На жаль, мала вибірка не дозволила провести біометричну обробку даних кісток кіз з Аджиголу-I.

За цілими променевою та плесною кістками можна, користуючись

коефіцієнтами Д. Хаака¹¹ і В. І. Цалкіна¹² вирахувати висоту в холці овець з Аджиголу-І. Вона становила за променевою (коефіцієнт 3,96) близько 63,2 см, за плесною (коефіцієнт 4,68) — 62,9 см, що не виходить за межі мінливості овець з античних поселень Північного Причорномор'я¹³.

Віковий склад стада досліджуваної групи тварин за станом нижніх щелеп був наступним: у 1 щелепі (5%) ще не прорізався М₁ (вік до 3 місяців), у 3 (15%) — М₂ (вік 3—12 місяців), у 5 (25%) — М₃ (вік 12—24 місяці), у 4 (20%) — М₃ прорізувався (вік близько двох років) і у 7 (35%), із них 3 належали кози, М₃ вже був (вік більше двох років). Отже, ми маємо кістки від особин усіх вікових категорій, що може свідчити про відсутність сезонного забою тварин. Одночасно слід зробити висновок про наявність доброї кормової бази тваринництва в районі Аджиголу-І, оскільки 80% тварин були віком старші 1 року, тобто їх утримували мінімум одну зиму. При нестачі кормів, як правило, основну кількість молодняку забивають восени через неможливість годувати їх взимку.

Значна кількість молодих та напівдорослих тварин, що йшли в їжу, (близько 50%), свідчить про переважно м'ясний напрямок використання овець та кіз, що взагалі характерно для населення античних поселень архаїчного періоду Нижнього Побужжя¹⁴.

Статевий склад стад овець та кіз через незначну вибірку встановити неможливо. Ціла плеснова кістка вівці (за графіками кореляції)¹⁵ належала самиці, як і роговий стрижень кози.

Співвідношення між вівцями та козами було приблизно 3 вівці на 1 козу, що характерно для скотарства Ольвійського полісу архаїчних часів¹⁶.

Свиня свійська. Кісток свиней на Аджиголі-І було небагато, але за числом особин цей вид поділяв третє-четверте місце із собакою (табл.). Майже всі знайдені кістки — 8 мозкових частин черепа, 2 лицьові, 3 верхніх зуби, 6 нижніх щелеп (у двох ще не прорізався М₂ і у однієї всі зуби були постійні), 1 хребець, 1 лопатка, 5 плечових (у 1 ще не приріс епіфіз), 6 променевих та ліктьових (у 5 ще не приросли епіфізи), 2 п'ясткові (у 1 ще не приріс епіфіз), 4 тазових, 5 стегнових (усі з неприрослими епіфізами), 9 великогомілкових (у 7 ще не приросли епіфізи), 4 таранних, 2 п'ясткові (у 1 ще не приріс епіфіз), 1 суглобова, 5 плеснових (усі з неприрослими епіфізами), 3 метаподії (у 1 ще не приріс епіфіз), 1 перша і 1 друга фаланги (у обох ще не приросли епіфізи) — були дуже роздроблені і більшість з них належала молодим особинам. Тому дати характеристику цьому виду поки що неможливо.

Переважання молодих тварин, очевидно, вказує на м'ясний напрямок при розведенні свиней.

Зазначимо, що степові скіфські племена, як свідчить Геродот (IV, 63), свиней не утримували. Тому їх наявність на Аджиголі-І швидше за все слід пов'язувати із завозом цих тварин грецькими колоністами. До того ж, свиня є показником осілости населення.

Кінь. За кількістю кісток і особин цей вид займав передостаннє місце серед свійських тварин в остеологічному матеріалі з Аджиголу-І (табл.). Було знайдено 4 лицьових частини черепа, 4 верхніх зуби, 3 нижніх щелепи (усі від дорослих особин), 6 нижніх зубів, 1 хребець, 1 лопатку, 5 плечових (у 1 ще не приріс епіфіз), 6 променевих та ліктьових (у 5 ще не приросли епіфізи), 1 п'ясткова, 4 тазові, 7 стегнових (у 1 ще не приріс епіфіз), 1 великогомілкова, 1 таранна, 5 п'ясткових (у 3 ще не приросли епіфізи), 2 грифельні, 2 інші суглобові, 4 плеснові (у 1 ще не приріс епіфіз), 1 метаподій, 6 перших, 2 других і 3 третіх фаланги. Через невелику вибірку біометричну обробку вдалося провести лише для кількох ознак задньої першої фаланги (путової кістки). Повна довжина її (4 виміри) була від 80,5 до 87,5, у середньому $83,00 \pm 2,03$ мм; ширина діафізу (5 вимірів) — 30,5—35, у середньому $33,60 \pm 1,03$ мм; ширина нижнього кінця (5 вимірів) — 40,5—45, у середньому $43,20 \pm 0,83$ мм; поперечник нижнього кінця (4 виміри) — 23—26, у середньому $24,88 \pm 1,05$ мм. На жаль, аналогічні дані по інших, близьких за часом і територією пам'ятках, відсутні, тому порівнювати одержані результати поки що ні з чим.

В остеологічному матеріалі з Аджиголу-І цілих черепів або принаймні великих фрагментів їх, придатних до краніологічної обробки, не знайдено.

В наявності є дві орбіти (ширина першої — 60,5, висота — 52 мм; у другій відповідно 64,5 і 60,5 мм) та нижня щелепа (альвеолярна довжина зубного ряду M_1-M_3 була 80 мм, ряду P_2-P_4 — 76 мм, ряду P_2-M_3 — 156 мм, довжина P_2 — 29,5 мм, ширина P_2 — 17,5 мм, довжина P_3 — 25,5 мм, ширина P_3 — 17,5 мм, довжина P_4 — 24,5 мм, ширина P_4 — 18 мм, довжина M_1 — 21,5 мм, ширина M_1 — 17,5 мм, довжина M_2 — 22 мм, ширина M_2 — 15 мм, довжина M_3 — 31,5 мм, ширина M_3 — 16,5 мм; знайдено ще окремих зубів M_3 довжиною 27,5 мм і шириною 12,5 мм). Наведені розміри свідчать про належність цих кісток невеликим коням.

За цілими трубчастими кістками кінцівок — плечовою (повна довжина 275, фізіологічна — 272 мм), п'ястковою (повна довжина 221,5, зовнішня — 214,5, ширина діафізу — 32,5 мм), стегновою (повна довжина 400 мм) і плесною (повна довжина 264,5, зовнішня — 256,5 і ширина діафізу — 30 мм) — вдалося обчислити висоту в холці коней з Аджиголу-І. Вона становила за коефіцієнтами Кісельвальтера¹⁷ для зовнішньої довжини п'ясткової (6,41) і плеснової (5,33) відповідно 137,5 і 136,7 см, тобто ці коні були середніми за зростом. Виходячи із градації В. О. Вітта¹⁸, плечова кістка належала низькорослому коневі, інші кістки — середнім на зріст. За градацією А. А. Браунера¹⁹, п'ясткова кістка належала напівтонкономому, а плеснова — тонкономому коневі. Такі групи коней були також у Чорноморці-ІІ²⁰ і в Ольвії²¹.

Собака. Кістки тварин цього виду, як правило, досить численні на античних поселеннях Нижнього Побужжя²². На Аджиголі-І знайдено 4 мозкові частини черепа, 11 лицьових, 9 нижніх щелеп, 105 хребців, 57 ребер, 8 лопаток, 4 плечових кістки, 9 променевиких та ліктьових, 5 тазових, 6 великогомількових, 1 малогомількова, 4 таранних, 5 п'яткових (у 1 ще не приріс епіфіз), 1 наколінок, 15 метаподіїв і 4 перші фаланги. Розміри кісток були невеликими. Так, артикулярна довжина 3 нижніх щелеп становила 138, 144 і 151 мм, ангулярна — відповідно 136,5; 146 і 154,5 мм. Альвеолярна довжина зубного ряду P_1-M_3 нижніх щелеп (4 виміри) була від 70 до 81,5, у середньому 75,50 мм; довжина ряду P_1-P_4 (5 вимірів) — 38,5—44, у середньому $40,60 \pm 1,62$ мм; довжина ряду M_1-M_3 (4 виміри) — 33—38,5, у середньому $35,75 \pm 2,83$ мм; довжина M_1 (4 виміри) — 20,5—23, у середньому $21,13 \pm 0,67$ мм. Повна довжина лопатки (2 виміри) становила 135 і 136 мм; ширина нижнього її кінця (6 вимірів) — від 29 до 31, у середньому $29,75 \pm 0,36$ мм, великий діаметр суглобової її западини (6 вимірів) — 23,5—27,5, у середньому $26,17 \pm 0,66$ мм; малий діаметр суглобової западини (6 вимірів) — 17,5—18,5, в середньому $17,92 \pm 0,30$ мм; відношення малого діаметру до ширини нижнього кінця (6 вимірів) — 58—62,5, у середньому $60,25 \pm 0,75\%$; відношення малого до великого діаметру суглобової поверхні її (6 вимірів) — 65—74,5, у середньому $68,67 \pm 1,50\%$. Повна довжина плечової (4 виміри) — була від 176,5 до 196,5, у середньому $184,50 \pm 7,18$ мм; ширина верхнього кінця (4 виміри) — 31,5—32,5, в середньому $31,88 \pm 0,32$ мм; ширина нижнього кінця (6 вимірів) — 30—33,5, у середньому $32,00 \pm 0,72$ мм; ширина блоку (6 вимірів) — 20,5—23, у середньому $21,92 \pm 0,46$ мм; медіальний поперечник блоку (6 вимірів) — 18,5—20,5, у середньому $19,50 \pm 0,32$ мм; поперечник серединного жолобу (6 вимірів) — 12—13,5, у середньому $12,75 \pm 0,48$ мм; відносна ширина верхнього кінця (4 виміри) — 16,5—18, у середньому $17,38 \pm 0,60\%$; відносна ширина нижнього кінця (4 виміри) — 17—18, у середньому $17,63 \pm 0,37\%$; відносна ширина блоку (4 виміри) — 11,5—12,5, у середньому $12,13 \pm 0,37\%$; відношення медіального поперечника до ширини блоку (6 вимірів) — 84—93, у середньому $89,00 \pm 1,70\%$; відношення поперечника серединного жолоба до ширини блоку (6 вимірів) — 54,5—64,5, у середньому $58,33 \pm 2,50\%$. Поперечник верхнього кінця променевої (4 виміри) становить від 12,5 до 13, у середньому $12,63 \pm 0,17$ мм; ширина діафізу (4 виміри) — 12—13, у середньому $12,50 \pm 0,24$ мм. Віддаль від вінцевого відростка до верхнього кінця бугристості ліктьової (4 виміри) була від 31,5 до 35,5, у середньому $33,50 \pm 1,67$ мм;

довжина бугристості (4 виміри) — 23—24,5, у середньому $23,50 \pm 0,53$ мм; ширина бугристості (4 виміри) — 12,5—13,5, у середньому $13,13 \pm 0,37$ мм; поперечник на рівні вінцевого відростку (5 вимірів) — 23,5—26,5, в середньому $25,90 \pm 0,75$ мм; відношення ширини до довжини бугристості (4 виміри) — 53—58,5, у середньому $55,75 \pm 2,83\%$. Довжина кульшової западини тазу (4 виміри) становила від 24,5 до 30,5, у середньому $26,38 \pm 2,03$ мм; ширина її (4 виміри) — 22,5—28,5, у середньому $24,38 \pm 2,03$ мм. Повна довжина стегнової (4 виміри) була від 189 до 197, у середньому $192,88 \pm 3,33$ мм; ширина нижнього кінця (4 виміри) — 31,5—33, в середньому $32,13 \pm 0,37$ мм; відносна ширина верхнього кінця (4 виміри) — 20,5—22, у середньому $21,38 \pm 0,37\%$; відносна ширина діафізу її (4 виміри) — 6,5—7,5, у середньому $6,88 \pm 0,37\%$; відносна ширина нижнього кінця її (4 виміри) — 16—17,5, у середньому $16,75 \pm 0,24\%$. Повна довжина великогомілкової (4 виміри) становила від 202 до 226,5, у середньому $214,50 \pm 11,31$ мм; ширина верхнього кінця (5 вимірів) — 34—36, у середньому $34,90 \pm 0,62$ мм; ширина діафізу (4 виміри) — 12—13,5, у середньому $12,63 \pm 0,60$ мм; ширина нижнього її кінця (5 вимірів) — 23—24,5, у середньому $23,70 \pm 0,41$ мм; поперечник нижнього кінця (5 вимірів) — 16,5—17,5, у середньому $17,30 \pm 0,25$ мм; відносна ширина верхнього кінця її (4 виміри) — 15,5—17, у середньому $16,38 \pm 0,60\%$; відносна ширина нижнього кінця (4 виміри) — 10,5—11,5, у середньому $11,13 \pm 0,37\%$; відношення поперечника до ширини нижнього кінця її (5 вимірів) — 71,5—74, у середньому $73,00 \pm 1,13\%$. Повна довжина п'яtkової (4 виміри) — 46,5—51, у середньому $48,38 \pm 1,49$ мм; ширина на рівні вінцевого відростку (4 виміри) була від 16,5 до 17,5, у середньому $17,13 \pm 0,37$ мм. Порівняти ці дані з аналогічними по інших близьких за часом і територією пам'ятках немає можливості через відсутність останніх.

Значну чисельність собак на Аджиголі-І можливо слід пояснювати великими потребами в охороні стад, оскільки наявність в основному цілих трубчастих кісток в остеологічному матеріалі не свідчить про використання собак у їжу на відміну від Березані, Ольвії та Чорноморки-II²³.

Кіт свійський. Знайдено I нижню щелепу від молодшої особини (M₁ ще не прорізався), I стегнову і I великогомілкову кістки від дорослої особини (епіфізи повністю приросли). Розміри останніх: повна довжина стегнової — 108,5, ширина її верхнього кінця — 21, ширина діафізу — 9, ширина нижнього кінця — 18,5; повна довжина великогомілкової — 111,5, ширина верхнього кінця — 20, ширина діафізу — 7, ширина нижнього кінця — 15,5, поперечник нижнього кінця — 9,5 мм.

Наявність кісток свійського kota на Аджиголі-І, а також в близьких за часом шарах, розташованого поряд, поселення Куцуруб-І і самої Ольвії, може свідчити на користь розвиненого зернового господарства на цих поселеннях, яке вимагало спеціальних засобів боротьби з гризунами, оскільки свійських котів в ті часи в Північне Причорномор'я треба було завозити із Єгипту або Малої Азії.

Із диких ссавців знайдено I лицьову частину черепа і одну таранну (висота її 22,5 мм) від лисци. Крім цього, в остеологічному матеріалі з Аджиголу-І знайдено два дистальні кінці плечових кісток, які за своїми розмірами (ширина нижнього кінця лівої кістки була 92,5 мм, ширина блоку — 86 мм, медіальний поперечник блоку — 51 мм і поперечник серединного жолоба блоку — 36 мм; ширина нижнього кінця правої кістки була 92,5 мм, ширина блоку — 86 мм, медіальний поперечник блоку — 52 мм і поперечник серединного жолоба блоку її — 38 мм) значно переважали аналогічні кістки свійського бика з цього поселення і могли належати туру.

На підставі таблиці слід зазначити, що мисливство для мешканців Аджиголу практично значення не мало, оскільки за кількістю кісток дикі ссавці становили лише 0,25% від загальної кількості, аналогічний показник для числа особин становив 3,7%, з урахуванням тура і вдвічі менше без нього, якщо плечові кістки належали не турові, а великому за розмірами свійському бичу.

У тваринництві населення Аджиголу-І провідне місце займали велика та дрібна рогата худоба (першої було 26,92% від загального числа особин свій-

ських тварин, другої — 36,54%). Другорядне значення мало розведення свині, собаки (по 11,54%) і коня (9,61%). Останнє місце посідав свійський кіт (3,85%). На Березані в VI—V ст. до н. е. було 19,21% особин великої рогатої худоби, 58,27% — дрібної, 11,92% — свині, 4,64% — коня, 0,66% — осла і 5,30% — собаки²⁴. В Ольвії в архаїчних шарах VI—V ст. до н. е. було 23,41% особин великої рогатої худоби, 63,37% — дрібної, 4,35% — свині, 4,18% — коня, 4,52% — собаки і 0,17% — kota²⁵. На Чорноморці-II в архаїчних шарах VI—V ст. до н. е. було 21,96% особин великої рогатої худоби, 50,93% — дрібної, 8,41% — свині, 7,94% — коня і 10,75% — собаки²⁶.

На жаль, автори вимушені відмовитися від використання літературних даних інших авторів по поселеннях Ольвійського полісу через плутанину з датуванням (наприклад, Широка Балка у В. І. Цалкіна²⁷ датується VII—VI ст. до н. е., тоді як це поселення має лише елліністичні та римські шари і зараз називається Золотий Мис), або з локалізацією їх (наприклад, є визначення по поселенню Козирка²⁸, але поселень з такою назвою нараховується півтора-два десятки, причому датуються вони по-різному, і встановити, про яку саме з цих Козирок йдеться, зараз неможливо). Проте в розпорядженні авторів є дані по архаїчних поселеннях Ольвійського полісу, остеологічні матеріали з яких визначалися ними безпосередньо під час розкопок і в датуванні і локалізації яких сумнівів немає.

На поселенні Куцуруб-I (Очаківський р-н, Миколаївської обл.) було визначено кістки від 137 особин свійських тварин, які розподілилися так: 27,00% особин приходилося на велику рогату худобу, 38,49% — на дрібну, 6,57% — на свиню, 15,33% — на коня, 11,68% — на собаку і 0,73% — на kota. На поселенні Чортовате-VII (розташоване між селами Прибузьке і Кателено Очаківського р-ну Миколаївської обл.) було визначено кістки від 247 особин свійських тварин, які розподілилися наступним чином: 28,74% особин належали великій рогатій худобі, 43,73% — дрібній, 6,07% — свині, 12,15% — коневі і 9,31% — собаці. На поселенні Стара Богданівка-II (розташоване між селами Стара Богданівка і Козирка Очаківського р-ну Миколаївської обл.) було визначено кістки від 148 особин свійських тварин: 31,08% особин припадало на велику рогату худобу, 40,54% — на дрібну, 6,76% — на свиню, 8,78% — на коня і 12,84% — на собаку. На поселенні Лупарево (Жовтневий р-н Миколаївської обл.) було визначено кістки від 60 особин свійських тварин: 35% особин припадало на велику рогату худобу, 36,66% — на дрібну, 1,67% — на свиню, 15,00% — на коня і 11,67% — на собаку.

Наведені вище дані свідчать про те, що на античних поселеннях Ольвійської хори архаїчного часу основну увагу в скотарстві приділяли розведенню великої та дрібної рогатої худоби і в значно меншій кількості інших свійських тварин. За співвідношенням між свійськими тваринами названі вище поселення можна розділити на 3 групи. До першої слід віднести Березань, Ольвію та Чорноморку-II, яким було властиве абсолютне переважання дрібної рогатої худоби серед свійських тварин (понад 50% особин). Співвідношення між іншими свійськими тваринами на них мало відрізнялося, лише на Чорноморці-II було дещо більше собак, ніж на Березані і в Ольвії. До другої групи можна віднести поселення з відносно перевагою дрібної рогатої худоби (36—43%) серед свійських тварин — це Аджигол-I, Куцуруб-I, Чортовате-VII і Стара Богданівка-II. Велика рогата худоба поступається за чисельністю дрібній, але ненабагато (27—31%). Співвідношення між іншими свійськими тваринами, як і в попередній групі, коливалося в невеликих межах. І, нарешті, осторонь від інших поселень стоїть Лупарево, де великої і дрібної рогатої худоби за числом особин було приблизно порівну, а свиней там майже не розводили. Цей поділ на три групи по веденню скотарства є першою подібною спробою для архаїчних поселень Ольвійського поліса. Звичайно, він не претендує на остаточність, і в процесі накопичення фактів може бути переглянутий. Поки що важко сказати щось певне про причини такої різниці. Можливо, якусь роль відігравали локальні ландшафтні особливості в місцях розташування поселень, спеціалізація цих поселень або ще щось. Більш детальні дослідження і в першу чергу біометрична обробка даних решти поселень напевне дадуть недостаючу інформацію для вирішення цих питань.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що тваринництво поселення Аджигол-І характеризується багатою кормовою базою в районі поселення, відсутністю сезонного забою тварин і свідчить про добре налагоджене осіле господарство, що задовольняло потреби населення в продуктах тваринництва.

Примітки

- ¹ Журавлев О. П. Фауна поселення Черноморка-II (на материалах костных остатков) // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1981.— С. 130—161.
- ² Цалкин В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке // МИА.— 1966.— № 135.— С. 11, 12.
- ³ Журавлев О. П. Фауна поселення Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 131, 132; Журавлев О. П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам) // Морфологические особенности позвоночных животных Украины.— К., 1983.— С. 40.
- ⁴ Журавлев О. П. Фауна поселення Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 134—138.— Табл. 3.
- ⁵ Лакин Г. Ф. Биометрия.— М., 1973.— С. 100 сл.
- ⁶ Цалкин В. И. Животноводство и охота в лесной полосе Восточной Европы в раннем железном веке (по материалам раскопок дьяковских, верхнеокских и юхновских городищ) // МИА.— 1962.— № 107.— С. 10.
- ⁷ Цалкин В. И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота в древности // Бюллетень МОИП, отдел биологический.— 1960.— Т. 65.— В. 1.— С. 109—126.
- ⁸ Цалкин В. И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота в древности...— С. 109—126.
- ⁹ Журавлев О. П. Фауна поселення Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 139.
- ¹⁰ Там же.— С. 142—147.— Табл. 4.
- ¹¹ Naak D. Metrische Untersuchungen an Röhrenknochen bei Deutschen Merinolandschaften und Heidschucken. Janaugural-Dissertation zur Erlangung der veterinärmedizinischen Doktorwürde der Tierärztlichen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität München. München-Karlsfeld, 1965.— S. 5—90.
- ¹² Цалкин В. И. Изменчивость метаподий у овец // Бюллетень МОИП отдел биологический.— 1961.— Т. 66.— В. 5.— С. 115—132.
- ¹³ Журавлев О. П. Фауна поселення Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 141.
- ¹⁴ Журавлев О. П. Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані (дослідження 1972—1976 рр.) // Археологія.— 1983.— № 42.— С. 81.
- ¹⁵ Boessneck J., Müller H.-H., Teichert M. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linne) und Zige (*Capra hircus* Linne).— In: Kuhn-Archiv, 1964.— Bd. 78.— H. 1—2.— S. 110—114.
- ¹⁶ Журавлев О. П. Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані (дослідження 1972—1976 рр.)...— С. 80—83.— Табл. 3.
- ¹⁷ Цалкин В. И. Фауна из раскопок в Гродно // МИА.— 1954.— № 41.— С. 220, 221.
- ¹⁸ Витт В. О. Лошади пазырыкских курганов // СА.— 1952.— XVI.— С. 172, 173.— Табл. 1.
- ¹⁹ Браунер А. А. Материалы к познанию домашних лошадей России. I. Лошадь курганных погребений Тирапольского уезда Херсонской губ. *Equus Goshckewitschi mini* // Записки Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России.— Одесса, 1916.— Т. 86.— Кн. 1.— С. 49—184.
- ²⁰ Журавлев О. П. Фауна поселення Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 151—156.
- ²¹ Журавлев О. П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам)...— С. 41.
- ²² Журавлев О. П. Фауна поселення Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 156—159; Журавлев О. П. Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані (дослідження 1972—1976 рр.)...— С. 82, 83.

²³ Журавльов О. П. Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані (дослідження 1972—1976 рр.)...— С. 82, 83; Журавлев О. П. Фауна поселення Черноморка-II (на матеріалах костних остатків)...— С. 156—159.

²⁴ Журавлев О. П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам)...— С. 39.— Табл. 1.

²⁵ Там же.— С. 42.— Табл. 2.

²⁶ Журавлев О. П. Фауна поселення Черноморка-II (на матеріалах костних остатків)...— С. 131.— Табл. 1.

²⁷ Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА.— 1960.— № 53.— С. 106.— Приложение № 27.

²⁸ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. Вип. 2.— К., 1956.— С. 89; Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа...— С. 106.— Приложение № 32.

О. П. Журавлев, В. И. Яковенко

ЖИВОТНОВОДСТВО НА АНТИЧНОМ ПОСЕЛЕНИИ АДЖИГОЛ-I

Проведенные исследования остеологического материала, найденного при археологических раскопках античного поселения Аджигол-I (Николаевская область, Очаковский район), позволили сделать выводы об отсутствии сезонности забоя домашних животных, наличии хорошей кормовой базы в районе поселения и оседлом способе ведения хозяйства жителями данного поселения.

О. П. Zhuravlev, V. I. Yakovenko

CATTLE BREEDING IN ANTIQUE SETTLEMENT ADZHIGOL-I

The studies of the osteological findings carried out during archaeological excavations of antique settlement Adzhigol-I (the Nikolaev Region, Ochakov district) have permitted conclusions to be made on absence of the seasonal character in the slaughter of domestic animals, presence of appropriate food base in the settlement and settled way of farming of inhabitants of that settlement.

Одержано 10.01.88

НОВІ КУРГАНИ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ В ПОРОССІ

Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, Є. Ю. Батуревич

Публікуються матеріали двох поховань скіфського часу (V—IV ст. до н. е.) та одного поховання ранньосарматського часу.

Під час проведення археологічних робіт на трасі газопроводу «Уренгой—Ужгород» було досліджено кілька курганів поблизу сіл Петрівське і Лесовичі Таршанського р-ну Київської обл.¹. У двох з них виявлено поховання скіфського та сарматського часів. Поблизу с. Лесовичі курган скіфського часу входив у групу з п'яти насипів, чотири з яких були розкопані. Кургани № 2, 3,

© Г. Т. КОВПАНЕНКО, С. С. БЕССОНОВА, Є. Ю. БАТУРЕВИЧ, 1997